

זמן התחלת האבילות על חללים שעדיין לא נקברו

אחת השאלות, הקשות גם מבחינה רגשית, שהתעוררה בעקבות מלחמת יום הכפורים, הייתה שאלת תחילת האבילות על חיילים שנהרגו במעוזים על גדת תעלת סואץ, שנשארו במקומם במשך חודשים ארוכים¹. חלק מן המעוזים בגיזרה הדרומית של התעלה היה בשליטת הארמיה השלישית המצרית שהייתה מכותרת במשך כחמישה חודשים על ידי צה"ל שחצה את התעלה, והיא קיבלה רק אספקה הומניטרית על ידי האו"ם. פרט זה חשוב מבחינה הלכתית, משום שמשום כך היה ברור שבסופו של דבר יהיה הסכם שבו הארמיה תחזור למצרים ויוסכם על החזרת החללים. בסוף אכן נחתם הסכם בקילומטר ה-101 לפני קהיר, כך שמבחינה הלכתית לא היה יאוש מלקוברם².

לכאורה דין זה מפורש בברייתא מסכת שמחות פ"ב ה"ט:

הרוגי מלכות אין מונעין מהן כל דבר. מאימתי מתחילין להן למנות, משעה שנתיאשו מלשאול, אבל לא מלגנוב.

דין זה הובא ברמב"ם הלכות אבל (פ"א ה"ג), ובשו"ע יו"ד (סי' שעה סע' ה). במקרה זה גם הצבא וגם הקרובים לא התייאו מלקוברם, ואם כן צריך להתחיל את האבילות שבעה ימים מיום הקבורה ולא מיום השמועה. וכן מובא ברא"ש מסכת מועד קטן פרק ג סימן נו:

וכן אירע מעשה במגנצא שיהודי היה הולך בדרך בקרון, ויהי בדרך ויקם עליו הקרוני ויהרגהו, וזה היה בראש חודש שבט. ובנו חיפשו בכל הדרכים ימים רבים ולא מצאו, ובר"ח אדר בא לפני רבינו אליקים ב"ר יוסף ז"ל ושאל לו כדת מה לעשות ואמר לו למנות שבעה ושלושים מר"ח אדר ואילך, מהא

1 לדוגמה, במעוז ליטוף, אחד ההרוגים, סגן מיכה גלעד הי"ד, בעל עיטור המופת, מקיבוץ עין הנציב, נפל ביום הכיפורים. גופתו הוחזרה לארץ על ידי המצרים יחד עם גופותיהם של 39 לוחמי צה"ל שנותרו בשטח האויב. אפרים אלבו הי"ד מאותו מעוז הובא לקבורה לאחר יותר משנה (מתוך אתר גלעד לזכרם).

2 בשנה שלאחר מלחמת יום הכפורים למדנו אצל מורנו הרב אהרן ליכטנשטיין זצ"ל בכולל בישיבת הר עציון דיני אבילות. הדברים שלהלן הם הרחבה של דברים שכתבתי לרב שריה דבליצקי זצ"ל כשנה לאחר המלחמה על קונטרסו "מתי מלחמה" שיצא בזמנו בפורמט סטנסיל, ונכנס לאחר מכן לספרו על ענייני אבילות "זכרון בצלאל". בגלויה שהחזיר לי התנצל הגרש"ד על שכבר אינו נמצא בסוגיה ולכן אינו עונה לי.

דתניא באבל רבתי (פ"ב הל' יג) מי שנפל בים או שטפו נהר או שאכלתו חיה אין מונעין מהן כל דבר, מאימתי מונין להם משנתיאשו מלבקשו. אמנם כל זמן שלא נתיאשו אין על הקרובים דין אונן, כמ"ש הרא"ש בברכות פ"ג ס"ג:

מעשה באחד שתפסו המושל, ומת בתוך התפיסה, ולא נתנו המושל לקבורה כמה ימים. ופסק ר"י ז"ל דאין אנינות חל על הקרובים, דלא קרינן ביה כי האי גוונא מי שמתו מוטל לפניו כיון דאין עליהם לקבורו. ומ"מ אין לדמותו לנתיאשו מלקבורו לענין שיחול עליהם אבילות כגון בהרוגי ביתר, דהתם ודאי נתיאשו לקבורן ע"פ המלכות ומיד חלה עליהם אבילות, אבל האי עובדא נהי שאין בידם להוציאו מן המושל מ"מ אינם מתיאשים לגמרי מקבורתו, ומצפים לישועת השם אולי יתרצה המושל ליתנו לקבורה. ואוננין מיהא לא הוו, כיון שאינם יכולין להתעסק בקבורה...

וכן כתב הרא"ש שם בהמשך לגבי אונן שהוא עצמו נמצא בבית האסורים, שלא חלה עליו אנינות כיון שלא מוטל עליו לקבורו, והרי הוא כמי שנמסר לכתפים. אמנם לכאורה בלשון הרא"ש במו"ק (פ"ג ס' נו) משמע שיש אנינות, שכתב שם:

היכא שנפל לים או אכלתו חיה שלא נקבר היה כל הימים שלא נתיאשו כמתו מוטל לפניו לקבורו, שהרי בכך הוא עסוק, וכל זמן שמתו מוטל ועליו לקבורו אין אבילות חל עליו, וכשמתיאש אין מוטל עליו לקבורו ואין עסוק בכך והוי כיום קבורה וחלה עליו אבילות של שבעה ושלשים.

ולכאורה משמע שכל זמן שלא התיאש הרי הוא כמי שמתו מוטל לפניו, ואם כן הוא אונן. אלא שמקור דברי הרא"ש שם הם בראב"ן (סימן קח, ועל פיו הגיה הקרבן נתנאל סימן זה ברא"ש) ושם אמנם בדברי השואל הביא שנחלק רבי שלמה עם רבי הלל אם יש אנינות במי ששטפו נהר עד שעת היאוש, אבל בתשובתו של הראב"ן כתב:

תשובה. אתם אשר לבבכם כלב האריה, ידעתי כי טעיתם במה שכתבתי בספר שנתתי לחתני שיחיה שמבקשים את מי שנשטף בנהר הרי הן כמי שמתו מוטל לפניו לקבורו, ודימיתם שאסור בבשר ויין כל אותן הימים... ואני לא דימיתי ימים שמבקשין אותו למי שמתו מוטל לפניו אלא לענין אבילות דלא שייך בהו, ולא הוי שמועה רחוקה, וצריך למנות משנתיאש שבעה ושלשים, דשמועה רחוקה לא הוי אלא לאחר שכלו ימי אבל דהיינו לאחר שלשים יום לקבורה, ושעת יאוש היא שעת קבורה.

וכן מבואר בשו"ע יו"ד (ס' שמא סע' ד) שמי שמת בתפיסה ולא ניתן לקבורה לא חל על הקרובים אנינות, וגם אבילות לא חל עליהם כיון שלא נתיאשו מלקבורו.

אך יש לדון האם ניתן לדמות שאלה זו של החללים במעוזים, למעשה שהביא הרא"ש במו"ק שם:

מעשה אירע בשפירא כשנפטר רבינו קלונימוס הזקן ז"ל ברבי יצחק ז"ל הייתה העיר במצור, ושמוהו בארון בבית המקוה, ומנו לו מיד שבעה ושלושים. אף על פי שהיה דעתם לפנותו משם לאחר המצור, מ"מ כיון שלא פינאוהו בתוך שבעה מנו מסתימת גולל הראשון.

וכן נפסק בשו"ע יו"ד (סי' שעה סע' ד):

אם נתנו המת בארון ונתנוהו בבית אחר לפי שהייתה העיר במצור, מונים לו מיד שבעה ושלושים, אף על פי שדעתם לקוברו בבית הקברות אחר המצור. וסתימת ארון הוא כקבורה, וחל עליהם אבלות מיד.

ואם כן, אם נדון שאלתנו לכאורה הוא כמו עיר במצור שידוע שיקברו לאחר זמן, הרי מונים מיד שבעה ושלושים. אלא שבמעשה בשפירא הייתה קבורה כל דהיא, אבל בנדון שאלתנו לא הייתה סתימת הארון שהיא כסתימת הגולל³, ולכן לכאורה יהיה תלוי רק בדין יאוש, והרי לא נתייאשו מלקוברו אף שידוע שזה יקרה רק בעוד כמה שבועות או חודשים.

אלא שיש להסביר את עניין תחילת האבילות בכלל - מהו הגורם את תחילת האבילות, ובפרט בנדון דידן? ראשית, מוכח מהאמור לעיל שיש אפשרות של אבלות ללא מצב של אנינות⁴, ואם כן אין הכרח שיהיה קשר בין סיום האנינות לתחילת האבילות, ואין לומר שבעצם האבילות מתחילה עם המיתה, אלא שהאנינות מפקיעה את ניהוג האבילות (כפי שמסתבר לכאורה לדעות שאבילות יום ראשון דאורייתא⁵, אלא שגם לדעתם יתכן מחייב אחר לתחילת אבילות דרבנן).

מצאנו כמה אופנים לתחילת האבילות:

3 וראה בתשובת הרב יעקב אריאל, באהלה של תורה ח"א סימן נט, בנידון שלנו, באופן שהחללים כוסו בחול, שדן שם אם הכיסוי בחול דינו כקבורה. ובש"ך בס"ק ה כתב על סתימת הארון: "מ"מ השתא במצור היא להו קבורה מעליותא לדידהו, שהרי אם תילכד העיר לא יקברוהו בעניין אחר". הכרעתו של הרב אריאל שליט"א הייתה שזו קבורה על פי ההלכה, ולכן חובת אבילות חלה על הקרובים מיד.

4 זה לכאורה שלא כמ"ש הרב סולוביצ'יק בשיעורים לזכר אבא מארי ח"ב שאבילות מתחילה עם המיתה, אלא שלא נהגת למעשה בגלל האנינות. ועי' שו"ת באהלה של תורה ח"א סי' נט.

5 אמנם יתכן שזו המחלוקת בין הראשונים אם אבילות יום ראשון דאורייתא, רמב"ן בתוה"א (בהוצאת מוסד הרב קוק) עמ' רז ואילך. ועי' רבנו יונה ברכות ט, ב בר"ף, בטור סי' שמא ובקיצור בטור יו"ד סי' שצח.

א. משיצא מפתח ביתו, זו דעת רבי אליעזר בברייתא (מו"ק כז, א), אבל ההלכה כרבי יהושע שמסתימת הגולל. וכן לדין אבילות מתחילה משיצא מפתח ביתו במי שדרכו לשלוח את המת למדינה אחרת, כמ"ש בשו"ע (יו"ד סי' שעה סע' ב): מי שדרכם לשלוח המת למדינה אחרת לקוברו, ואינם יודעים מתי יקבר, מעת שיחזרו פניהם מללוות מתחילין למנות שבעה ושלושים ומתחילין להתאבל. ב. משייטתם הגולל, כמבואר בשו"ע (סי' שעה סע' א):

מאימתי חל האבילות, משנקבר ונגמר סתימת הקבר בעפר, מיד מתחיל האבילות ומעטף ראשו,

ג. מסתימת הארון, עי' שו"ע (יו"ד סי' שעה סע' ד) שהובא לעיל. וכתב שם הש"ך (ס"ק ה):

וסתימת הארון הוא קבורה, כלומר אף על גב דקיי"ל לעיל סעיף א' דאין אבילות חל אלא משייטתם הגולל, דהיינו משנקבר ונגמר סתימת הקבר בעפר, היינו בעלמא, אבל במצור מיד שנתנוהו בבית אחר וסתמו הארון הוא קבורה, דהוי כשנתיאשו מלקברו. דאע"ג דרוצים לקברו אח"כ בבה"ק, מ"מ השתא במצור ה"ל קבורה מעליותא לדידהו, שהרי אם תילכד העיר לא יקברוהו בעניין אחר. וכן נראה בב"י. ובב"ח טרח ליישב דברי המחבר בע"א, ע"ש:

ד. יאוש, כמבואר בשו"ע שם (סעיף ה):

הרוגי מלכות שאין מניחים אותם ליקבר, מאימתי מתחילין להתאבל עליהם ולמנות שבעה ושלושים, משנתיאשו לשאול למלך לקברן, אף על פי שלא נתיאשו מלגנוב אותם.

אם כן, אנו מוצאים אופנים שונים לתחילת האבילות: לגבי יאוש שמחייב באבילות כתב הרא"ש שיאוש הוא כסתימת הגולל, וכן סתימת הארון הוא קבורה כמ"ש השו"ע בסעיף ד. ולשון הש"ך (סי' שעה ס"ק ה) שסתימת הארון הוא כיאוש. וברמב"ן (תורת האדם עמ' קסב) כתב שיאוש הוא כסתימת גולל:

והוא דאמר להו רבא לבני מחוזא כגון אתון דלא אזליתו בתר ערסא מכי מהדריתו אפייכו מבבא דאבולא אתחילו ומנו, נראה לי שלא נאמרו הדברים אלא במוליכין אותו מעיר לעיר, דכיון שמסרוהו לאלו שמוליכין אותו והחזירו פניהם כבר נתיאשו ממנו, ויאוש כסתימת גולל.

וכן רא"ש (פ"ג סימן לט):

כיון שמסרוהו לאלו שמוליכין אותו והחזירו פניהם כבר נתיאשו ממנו, ויאוש כסתימת גולל.

והרי דין יאוש הוא אף במקום שלא הייתה אף קבורה כל שהיא, שהרי מי שנפל למים שיש להם סוף ולא נמצא יושבים עליו שבעה כשנתייאשו, וכן במים שאין להם סוף לא יושבים שבעה רק משום שאשתו אסורה אבל מעיקר הדין נחשב כיאוש, וכן אם שרפו את הגופה, שאין בזה דין קבורה בכלל, ישבו שבעה. הרי שהשבעה לאחר יאוש לא תלוי במעשה קבורה כל שהוא. האם יש דבר משותף לכל האופנים של תחילת האבילות?

נראה שההגדרה של חיוב תחילת האבילות הוא שהיא תלויה **בהסחת דעת מהתעסקות בקבורת המת**⁶. ולכן אין הבדל בין יאוש ובין סתימת הגולל, או יציאה מפתח הבית לגבי מי שלא יהיה בקבורה אם יצא המת למדינה אחרת, שכתב הרמב"ן הנ"ל שזה הוי כיאוש שהוא כסתימת גולל (שו"ע יו"ד סי' שעה סע' ב).

ועל פי זה במעשה בשפירא המובא בשו"ע (סע' ד) המחייב את האבילות הוא לאו דוקא סתימת הארון, אלא מה שעל ידי כך מסיחים את הדעת מעיסוק במת, ולכן אף לדעת הראשונים שסתימת הגולל היא סתימת הקבר או אבן שעל פי הקבר, ולא כיסוי הארון, כאן האבילות מתחילה כבר בסתימת הארון, והרי הרא"ש עצמו (סי' לט) דחה את רש"י שאומר שסתימת הגולל היא סתימת הארון:

והכי איתא באבל רבתי (פ"ד הלכה י) עד מתי מטמא להם, ר' יהודה אומר משום ר' טרפון עד שיסתם הגולל. והאיך אפשר לומר כן שאם סתמו ארונו בבית שלא יטמא בנו עליו, אלא סתימת קבר.

מכאן מוכיח הרא"ש שסתימת הארון אינה סתימת הגולל, ואילו במעשה בשפירא כתב הרא"ש שסתימת הארון היא סתימת הגולל! ע"כ שהדבר תלוי בהסחת הדעת מן המת, ולכן באופן שאין עוד קבורה אחר סתימת הארון הרי זה מחייב אבילות.

אם אמנם זוהי הגדרת התחלת האבילות - הסחת הדעת מהתעסקות עם קבורת המת, נראה שיש לא רק מצב של יאוש גמור מלקבור, אלא גם גדר של **יאוש לזמן מלקבורו**, זמן שבו ודאי לא יהיה ניתן להביא את המת לקבורה, ואם הזמן נמשך צריך להתחיל באבלות. משך הזמן נראה שתלוי אם פחות משבעה או יותר משבעה (כ"כ הרב שריה דבליצקי זצ"ל, עי' לשונו להלן), כדין אם נתנוהו בקבר על מנת לפנות. וממילא גם בנדון דידן, כשיש מצב שברור שבמשך תקופה מסוימת לא תיתכן אפשרות של קבורה כיון שהדבר תלוי במשא ומתן שעדיין לא התחיל והוא יקח שבועות וחודשים, כפי שאכן היה, שצריך להתחיל את האבילות מיד עם השמועה.

6 נפ"מ מסברא זו גם לגבי מה שנחלקו האחרונים בהתחלת אבילות במקרה שמת לאדם מת בחו"ל ונקבר שם, האם להתחיל אבילות מיום המיתה או מיום הקבורה שם. עי' שו"ת אגרות משה יורה דעה חלק ב סימן קע; אור לציון ח"א יו"ד סי' ל; תחומין כרך כד, במאמרו של הרב שמואל דוד "שבעה בארץ אחרת ממקום הקבורה".

הש"ך (סי' שמא ס"ק טו) בנדון ההלכה שם שמי שמת בתפיסה לא חל על הקרובים דין אנינות ולא דין אבלות כיון שלא התייאשו מלקבורו, כתב:

ואפילו המושל רוצה ממון הרבה, מ"מ כיון דבממון תלוי הדבר שאחר כך תפייס בדמים מועטים, מפני כך לא חלה האבילות עדיין. אבל אם הייתה הגזירה שלא ליתנו לקבורה מחמת שנאה ולא מחמת ממון, אינה עשויה ליבטל, וחלה האבילות מיד. כן מתבאר מדברי הרמב"ן ושאר פוסקים.

ובספר זכרון בצלאל, בקונטרס מתי מלחמה, כתב הרב שריה דבליצקי זצ"ל על פי דברי הש"ך:

יוצא מזה שבנידון שלפנינו שנהרגו חיילים בשדה המלחמה, ותיכף נכבשו מקומות אלו ע"י האויב, ונשארו החיילים שם הרוגים והאויב לא נותן להיכנס לשם... אין בזה שום נפק"מ, דאפילו אם הם מונחים שם בגלוי תלוי הדבר רק אם המצב הוא באופן כזה שיש תקוה שעל ידי משא ומתן עם האויב ע"י גורמים שונים **עלול הוא בכל רגע לשנות דעתו** ולתת להיכנס לשטח האויב ולהוציא את הגופות אז אין מתאבלים עדיין, דהוי כדוגמת כל הדינים שהבאנו לעיל, אך אם נראה שמחמת רשעות **אין סיכויים סבירים להגיע להסכם בזמן קרוב** אז צריך להתחיל באבילות שבעה ושלושים מאז, דזה הוי כמו מחמת רשעות, וכמו שכתב הש"ך שם בס"י שמ"א... אם המצב הוא שיש סיכויים סבירים יום יום שיתנו רשות להוציאו אין מתאבלים עדיין... **ונראה דאם אנו בטוחים שבמשך שבעה ימים בכדי שיעבור האבלות, וכה"ג בערב הרגל רק יום אחד, לא יתנו להוציא - אז מתחילים האבלות מיד.**

ואם כמ"ש, מה שאמור לגבי סתימת הארון במצור⁷ נכון גם לגבי יאוש, ואפילו אם הוא מוטל על פני השדה, או גם אם נקבר על ידי גויים אף אם נאמר שקבורה זו אין לה דין של קבורה, יתחילו לשבת שבעה מיד.

הרב אברהם אבידן זצ"ל בספרו דרכי חסד (פרק יא סעיף ט) כתב שבחלל שלא ניתן לקבור אותו, אם נקבר על ידי האויב מתחילים אבלות מיד, משום שקבורה זו לא גרע מסתימת הארון. וכתב שכן פסק הרב אלישיב. ומשמע מדבריו שבאופן שאין שום קבורה לא מתחילים למנות שבעה. וכן כתב הרב יעקב אריאל שליט"א בשו"ת באהלה של תורה (ח"א סימן נט).

7 וע' בקונטרס מתי מלחמה שם שהסביר מדוע הרא"ש מדבר על סתימת הארון אם יאוש לבד מועיל, וכתב: "והישוב לזה הוא פשוט, דהתם בכל האופנים שהמת נתון בידי הגויים הרי אם הסיכויים לקבורתו אפסיים לפי העניין הרי זהו יאוש המחייב אבילות דאין בידינו לעשות יותר, מה שא"כ כשהמת בידינו ואי אפשר לקבורו מחמת המצור עכ"פ צריכים שתהיה עכ"פ איזה קבורה כל דהו, ורק אז מתחילה האבילות".

שיטתו של הרב אבידן היא שתחילת האבילות על חלל הנמצא במעוז תלויה בקבורה אף אם היא על ידי גויים, והביא את הכרעתו של הרב דבליצקי (בזכרון בצלאל ע' שי) שחולק על פי שיבולי הלקט שקבורת גויים לא נחשבת קבורה. הרש"ד כתב שמשום כך אם לא התייאשו להביאו לקבר ישראל אין זו קבורה המחייבת אבלות, וכן לעניין שמועה רחוקה אין זו קבורה. אבל לגבי נדונוני ביאוש לזמן, הבאנו לעיל את לשונו של הרב דבליצקי הסובר שאם בתקופה של שבעה ימים אין סיכוי להביאו לקבר ישראל, אף אם מונח על פני השדה, מתחילים לשבת שבעה, ק"ו אם נקבר אף על ידי גויים.

לסיכום: ההלכה הפשוטה היא שאבילות שבעה מתחילה בדרך כלל עם סתימת הגולל או מזמן שהתייאשו מלקבורו. נדון שאלתנו בחללים שנשארו במוצבים שהיו באיזורים כבושים, והיה ברור שלא יינתנו לקבורה בחודשים הקרובים, אך מאידך היה ברור שיהיה הסכם ובסופו של דבר הם יובאו לקבורה, כפי שאכן היה. הספק הוא האם הזמן שבו ברור שלא יובאו לקבורה נחשב כיאוש שמחייב תחילת אבילות שבעה, או לא. לפי הגדרתנו שיאוש מלקבורו פירושו שהסחת הדעת מההתעסקות בקבורת המת היא הגורם לתחילת אבילות שבעה, גם יאוש לזמן מחייב תחילת אבילות. וכך פסק גם הרב שריה דבליצקי זצ"ל בספרו זכרון בצלאל בקונטרס מתי מלחמה.

עקירת הטבע של קדושת היהדות היא הגורמת לכל בלבולי הדעות. באים להתחכם ולמצוא בסברות והגיונות דבר שצריך למצוא בעצם ההוויה הנפשית ובטבע הרוחני וגם הגופני של הכלל כולו, ושל כל אחד ואחד מישראל בפרט. הפרת ברית היא זו, הזנחת הטבע היהודית במעשה, ברעיון, ברגש ובמחשבה, ברצון ובמציאות. אין תרופה למפיר ברית כי אם התשובה אל הברית, האחוזה בחוזה בתכונת הקודש של ישראל. "שובו אלי ואשובה אליכם".

(אורות התשובה לראי"ה ז, ד)